

FIKİH
USÛLÜNDE
LAFIZLARIN KESİNLİĞİ
PROBLEMİ

Fahreddin er-Râzî'den Sadrüşşerîa'ya

SELMA ÇAKMAK

İLÂHİYAT

ÖNSÖZ

Dilin kesinliği tartışması, hem felsefi hem de ilmî olarak oldukça tartışılan, güncelliğini ve önemini muhafaza eden bir meseledir. Hala güncelliğini koruyan bu problemin fıkıh usûlünde müstakil bir mesele olarak tartışıldığını görmek, bu özgün tartışmayı incelemek için teşvik edici bir neden olmuş, böyle bir çalışmanın önemli bir boşluğu dolduracağını düşündürmüştür. Ancak birçok konuyla irtibatı bulunan bir problemi bütün detaylarıyla ele almak mümkün olmadığı için çalışma, bu meseleyi Hanefî fıkıh usûlüne taşıyan Sadrüşşerîa ile sınırlandırılmıştır. Fıkıh usûlünde dilin kesinliği meselesini inceleyecek araştırmacılara bir örnek olması ve literatüre mütevazı bir katkı sunması temenni edilmektedir.

Çalışmanın giriş bölümünde dilin kesinliği ile ilgili bir literatür değerlendirmesi yer almaktadır. Ayrıca bu bölümde çalışmanın temel yapısı, lafızların kesinliği ile ilgili bazı meselelere değinilerek konunun ilişkili olduğu meseleler hakkında okuyucuya hazırlık mahiyetinde bilgilerin verilmesi amaçlanmıştır.

Üç ana bölümden oluşan araştırmanın ilk bölümünde dilin kesinlik taşımadığı söyleminin sistematik kurucusu olan Fahreddin er-Râzî'nin dilin delâleti, kesinliğin sınırı ve lafzî delillerin bilgi değeri ile ilgili yaklaşımı detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Bununla beraber tartışmanın seyrinin daha kolay takip edilip anlaşılabilmesi için lafzî delillerin kesinlik taşımadığı iddiasının temelleri ve Râzî'den sonra bu iddianın nasıl yankı uyandırdığına dair araştırma ve değerlendirmelere de yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Sadrüşşerîa'nın ilmi kişiliği ve Hanefî mezhebi içerisindeki etkin konumu esas alınarak onun dilin kesinliği meselesine yaklaşımı, kesinlik anlayışı ve temel argümanları tartışılmıştır. Ayrıca Sadrüşşerîa'dan sonra Hanefî fıkıh usûlü literatüründe meselenin seyrine de yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise Sadrüşşerîa'nın dilin kesinliği problemine yaklaşımının fıkıh usûlünün lafız meselelerine yansımaları detaylı bir biçimde incelenmiş, dilin kesinliği konusundaki fikrî alt yapının bu meselelerdeki görüşleriyle uyumu ve tutarlılığı araştırılmıştır. Çalışmanın sonunda okuyucuya kolaylık

olması açısından metin içerisinde sıklıkla kullanılan bazı kavramların kısa ve genel tanımlarına yer verilmiştir.

Uzun araştırma sürecinde öncelikle konunun belirlenmesi ve çalışmanın yol haritasının çiziminde önemli katkılar sunan değerli danışman hocalarım Prof. Dr. şükrü zen ve Prof. Dr. Muharrem nder'e şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca fıkıh ilmiyle iştigal etmemde bana nc olan, niversiteye başladığım ilk yıllardan itibaren ilmî kişiliğimin gelişimi için madd ve manev desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen ve ilmî ahlakıyla bana örnek olan kıymetli hocam Prof. Dr. Yunus Vehbi Yavuz'a herşey için minnettarım.

Bu çalışmanın yayın hayatına kazandırılmasında bana yol gösteren değerli hocam Prof. Dr. Asım Cüneyd Köksal'a teşekkürümü belirtmek isterim. Metnin düzenlenmesinde ve eksiklerin tespit edilmesinde vakit ayırıp bana destek olan kıymetli arkadaşlarım Dr. Öğr. Üyesi Tuba Erkoç'a ve Dr. Kübra Nugay'a da teşekkür ederim.

Bu meşakkatli yolculukta her zaman yanımda olan kıymetli eşim Faruk akmak, varlığıyla bana g ve neşe veren kızlarım Emine Sena ve Ayşe Zehra, bu süreçte kızımın bakımında bir anne titizliğiyle beni rahatlatan kayınvalidem Emine akmak, ilmî çalışmalarımı teşvik eden babacığım Mustafa akmak ve yanımda olmasa da sözleri, karakteri ve dualarısıyla daima bana yol gösteren anneciğim Emine akmak olmak üzere aile fertlerimin her birine ve beni motive eden arkadaşlarıma minnettarım. Ayrıca sağladıkları çalışma ortamı ve kaynaklar için İSAM ve 29 Mayıs kütüphanesine, çalışanlarına teşekkür ederim.

Selma akmak

21.06.2022

KISALTMALAR

Bk/bk.	: Bakınız
bs.	: Baskı
b.y.	: Basım yeri yok
çev.	: Çeviren/Tercüme eden
der.	: Derleyen
ed.	: Editör
göz. geç.	: Gözden geçiren
haz.	: Yayına hazırlayan
Hz.	: Hazretleri
nşr.	: Neşreden
Krş/krş.	: Karşılaştırınız
Ktp.	:Kütüphanesi
ö.	: Ölüm tarihi
thk.	: Tahkik eden
tlk.	: Talik eden
tsh.	: Tashih eden
par.	: Paragraf
nr.	: Numara
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
t.y.	: Tarih yok
v.dğr.	: Ve diğerleri
vr.	: Varak
y.y.	: Yayınevi yok

GİRİŞ

Dilin kesinliği problemi bütün ilmî disiplinleri ilgilendiren, metodolojik yönelim hakkında bilgi veren bir meseledir. Çünkü dil insanın toplumsal kimliğinin bir tezahürü olarak belirmesinin yanı sıra düşünce ve anlamın aktarılmasında ve geliştirilmesinde de temel bir vasıttır. Bu doğrultuda dil hayatın her sahasını kuşatan, gündelik hayatın vazgeçilmez bir unsurudur. Bununla birlikte dil ilmî literatürde de göz ardı edilmesi mümkün olmayan bir öneme sahiptir. Bu anlamda dil, bilginin aktarılmasını sağladığı gibi aynı zamanda bilginin edinildiği bir kaynak olma vasfına da sahiptir. Sahip olduğu bu iki yönlü özellik dilin, özellikle kaynağını ilahî kelâmın oluşturduğu dinî ilimlerde titizlikle incelenmesini gerektirmiştir. Çünkü insan ve Allah arasındaki iletişim vahyi iletme ve açıklama görevi verilen Peygamber vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Dolayısıyla dinî ilimlerin asıl gayesi dille açığa çıkan bu hitabın maksatlarını ve inceliklerini en doğru şekilde anlamaktır. Bu amaçla hitabın söyleyene aidiyeti, sözle kast edilen maksadın tespiti, yaptırım değeri gibi meseleler İslâmî ilimlerde yer alan temel konuların başında gelmektedir.

Dilin kesinliği tartışmasını, bütün bu meselelerin üstünde bizâtihi bir yöntem olarak dilin güvenilirliğini ve kaynaklık değeri sorgulayan metodolojik bir problem olarak görmek mümkündür. Dilin bu çerçevede sorgulanması, İslâm düşüncesinde bilginin elde edileceği sağlam metodolojinin ne olduğu tartışmasını da beraberinde getirmiştir. Bu sebeple bu tartışmayı analiz etmek; hem bu mesele kapsamında İslâm düşünce tarihinin izlerini sürmeyi sağlayacak, hem de fıkıh usûlü ilminin bu çerçevede İslâmî bilgi üretme yöntemi olarak nerede durduğu, içeriği ve mahiyeti hakkında değerli bilgiler sunacaktır.

Konu çerçevesinde, günlük iletişimin sıhhati dâhil, bilginin imkânı, gerekleri, kesinliğin sınırları, anlamın ve yorumun değeri şeklinde birçok soru bu kapsamda akla gelmektedir. Çalışmada ise bu tartışmanın temelleri, gelişim seyri ve probleme ilişkin farklı görüşler dikkate alınarak İslâm düşünce tarihinin önemli kısmını oluşturan fıkıh usûlü literatürü içerisinde ve Sadrüş-şerîa merkezinde dilin kesinliği problemi konu edinilmiştir. Dilin kesinliği problemi oldukça detaylı ve birçok mesele ile ilişkilendirilmesi mümkün bir mesele olduğu için konunun, Fahreddin er-Râzî'nin "lafzî deliller yakîn ifade

etmez” iddiası öncülüğünde ortaya çıkan tartışma bağlamında incelenmesi uygun görülmüştür. Bununla birlikte bu söylemin ortaya çıkış zemini ve mahiyetini tespit etmek; tartışmanın anlaşılması ve temellendirilmesi açısından önem arz etmektedir. Bu doğrultuda bu iddianın arka planı, meselenin anlaşılması, hangi esas ve amaçla dile getirildiği konusuna ışık tutacağı için çalışmayla ilgisi çerçevesinde ele alınmıştır. Daha çok kelâmî metodoloji ile ilişkili olarak ortaya çıkan bu tartışmanın, özellikle Eş’arî kelâmındaki kırılma noktası ve yöntem arayışları, bu kapsamda dil-mantık arasındaki gerilim ile irtibatı bulunmaktadır.

İddianın temelinde hakikat bilgisine ulaşma yöntemi arayışlarının bulunduğu göz ardı edildiği takdirde, Râzî’nin kelâmî epistemoloji ile ilgili çabaları anlaşılacaktır. Ayrıca dilin kesinlikten uzak olduğu fikrinin; bütün olarak ilmî sistemleri ve şeriatı, yoruma ve tahrife açık hale gelme tehlikesine açık hale getirebileceği akla gelmektedir. Nitekim dilin kesinlik taşımadığı görüşü bu endişeler nedeniyle sert eleştirilere muhatap olmuştur. Dilin kesinliği probleminin daha net bir biçimde ortaya konabilmesi ve dile getirilen eleştirilerin sahip olunan gelenek ve metodolojik düşünce yapısıyla ilgisini gösterme adına çalışmada bu endişelere gerektiği ölçüde yer verilmiştir. Bu çerçevede bu eleştirilerin önde gelen isimlerinden Şehâbeddîn el-Karâfî (ö. 684/1285), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyim el-Cevziyye’nin (ö. 751/1350) söylemleri kısaca analiz edilmiştir.

Çalışmada Râzî’nin dilin kesinliği ile ilgili görüşlerinin ve karşıt fikirlerin detaylıca incelenmesi, konunun neden bütün veya mukayeseli olarak ele alınmadığı, Sadrüşşerîa ile sınırlandırıldığı sorusunu akla getirebilir. Az önce de belirtildiği üzere dilin kesinliği problemi söylem olarak her ne kadar Râzî ile sınırlı görülse de belirli bir arka plana sahip, bütün bir metodoloji ile alakalı bir problemdir. Bu nedenle bu tartışmayı mutlak olarak bütün boyutlarıyla bir çalışmada ele almak mümkün değildir. Konu Râzî ve Sadrüşşerîa’nın görüşlerinin mukayese edilmesi çerçevesinde ele alındığı takdirde okuyucuyu doğrudan bu iki âlimin karşılaştırılması intibâ ve beklentisi içine sokacaktır. Bu da meselenin arka planının, farklı eleştirilerin daha yüzeysel ele alınmasına sebebiyet verebilir. Halbuki çalışmada sınırlamanın gerekliliği ile birlikte problemin arka planını gözler önüne sermek önem arz etmektedir. Mukayeseden kaçınılmasının başka bir sebebi de, aslında her iki âlimin kendi düşünce yapısı ve bu yapıya ait temellerin gereğini ortaya koyabilme isteğidir.

Çalışmanın temel araştırma sorusu, İslâm düşünce tarihinde ortaya çıkan dilin kesinliği tartışmasının Sadrüşşerîa’nın fıkıh usûlü düşüncesinde nasıl bir

problem olarak ele alındığı, yorumlandığı ve sonrasında nasıl bir seyir takip ettiğidir. Bu kapsamda bu problemin Sadrüşşerîa'nın fıkıh usûlünde incelediği lafız meselelerine nasıl yansıdığını ve aralarındaki irtibatı ve tutarlılığı tespit etmek temel hareket noktasıdır. Konuyla ilgili diğer araştırma soruları şunlardır: Dilin kesinliği problemini ortaya çıkaran nedenler nelerdir? Bu problemin gündeme gelmesini sağlayan arka plan nedir? Lafızların delâleti ve kesinliği hakkındaki tartışmaların sözün mahiyeti ve kelâmî ilkelerle bağlantısı var mıdır? Dil-mantık tartışmalarının bu problemle ilgisi nedir? Dilin kesinlik taşımadığını öne sürmenin gerekçeleri ve tehlikeleri nelerdir? Dilin kesinliği tartışmaya açıldığında vahyin otoritesi ve şeriat nasıl açıklanabilir? Kesinlik tek midir, dereceli midir? Bu tartışmada kesinlik anlayışının rolü nedir? Kesinliğin sınırları ve esasları nelerdir? Bu doğrultuda Râzî ve Sadrüşşerîa'nın kesinlik anlayışı nasıldır? Sadrüşşerîa'nın dilin kesinliği tartışmasını Hanefî usûlüne taşımasının nedenleri nelerdir? Onun bu tartışmada takındığı tavır Hanefî anlayışını temsil eder mi? Sadrüşşerîa ile Hanefî literatürüne giren bu mesele temel Hanefî usûl eserleri dikkate alındığında nasıl bir seyir izlemiştir? Dilin kesinliği problemi elfâz meseleleri çerçevesinde Sadrüşşerîa'nın fıkıh usûlü düşüncesine nasıl yansımıştır? Bu noktada Râzî ve Sadrüşşerîa'nın bu meselelere yaklaşımları dilin kesinliği tartışmasındaki söylemleri ile tutarlı mıdır?

Sadrüşşerîa'nın kendisinden sonra Hanefî müellefâtını önemli ölçüde etkilediği dikkate alındığında dilin kesinliği tartışmasının Sadrüşşerîa ekseninde ele alınmasının önemi daha belirgin bir biçimde görülecektir. Ayrıca bu tartışmayı Hanefî fıkıh usûlüne taşıyan ilk âlim de Sadrüşşerîa'dır. Nitekim mesele Sadrüşşerîa merkeze alınarak incelendiğinde, tartışmanın hem arka planını ele alma hem de bu düşünce sistemi içerisindeki yerini ve seyrini, Hanefî mezhebinin kendi içerisindeki kırılmaları görme imkânı bulunmaktadır. Bu sayede dilin kesinliği meselesi sınırlandırılmakla beraber bir bütünlük içerisinde incelenmiştir. Fakat dilin kesinliği tartışmasının İslâm düşünce dünyasının ve fıkıh usûlünün birçok tartışmalı konusuyla irtibatı bulunmaktadır. Bu meseleleri bir çalışmada ele almak mümkün olmadığı için tez fıkıh usûlündeki lafız bahisleri ile sınırlandırılmıştır. Böylece çalışmada Sadrüşşerîa'nın usûl düşüncesinde dilin kesinliği tartışması elfâz meseleleri kapsamında incelenmiştir.

Çalışmada konu ile ilgili temel metinler ekseninde İslâm düşüncesinde dilin kesinliği tartışmasının arka planı, içeriği, ilgili olduğu meselelerin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Böylelikle özgün bir tartışma olarak temayüz eden dilin kesinliği tartışmasının esasları ve seyrinin tespit edilmesinin yanı sıra

Sadrüşşerîa'nın fıkıh usûlü düşüncesinde dilin kesinliği probleminin ve kesinlik anlayışının analiz edilmesi hedeflenmiştir. Bu çerçevede dilin kesinliği problemini Hanefî fıkıh usûlüne taşıyan ilk âlim olan Sadrüşşerîa'nın odak noktası olarak belirlenmesiyle onunla birlikte bu tartışmanın Hanefî fıkıh usûlü içerisindeki yerini araştırmak bu çalışmanın amaç ve kapsamına dahil olmuştur. Ayrıca dilin kesinliği problemi lafız meseleleri kapsamında ele alınarak; tartışmanın, Sadrüşşerîa'nın fıkıh usûlü anlayışındaki yansımalarını açığa çıkarmak ve kesinlik anlayışı ile tutarlılığını analiz edebilmek amaçlanmıştır.

Dilin kesinliği probleminin temellerinin ne olduğunu ve Sadrüşşerîa'nın bu problemi Hanefî fıkıh usûlüne neden taşıdığını tespit edebilmek için çalışmada temel olarak nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu çerçevede dilin kesinliği problemini Sadrüşşerîa merkezinde ortaya koyabilmek ve analiz edebilmek için konu ile ilgili temel metinler ekseninde İslâm düşüncesinde dilin kesinliği tartışmasının arka planı, içeriği, ilgili olduğu meselelerin açıklanması amacıyla doküman analizi, literatür taraması, metin analizi tekniklerine başvurulmuştur.

Dilin kesinliği probleminin net ve doğru bir biçimde incelenebilmesi için ilgili klasik kaynakların büyük bir bölümü taranmıştır. Konu ile ilgili çalışmalar bulunmakla birlikte dilin kesinliği problemini Sadrüşşerîa ekseninde konu edinen müstakil bir eser ve araştırma bulunmadığından özellikle Sadrüşşerîa'nın hemen öncesinde ve sonrasında kaleme alınan Hanefî fıkıh usûlü eserleri, kaynakların önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Ayrıca dilin kesinliği tartışmasını sistematize etmesi nedeniyle de Râzî'nin eserlerine sıklıkla referansta bulunulmuştur. Dilin kesinliği probleminde âlimlerin kesinlik anlayışının tespit edilmesi önem arz ettiği için, fıkıh usûlü eserleri dışında bu tespiti yapmaya imkân veren eserler de titizlikle incelenmiştir. Bu kapsamda, Sadrüşşerîa'nın *et-Tavzîh*'i haricinde kelâm ve mantık anlayışı tespit etmek için henüz yazma halinde bulunan *Ta'dilü'l-'ulûm* adlı eserine başvurulmuştur. Ayrıca fıkıh usûlünde yer alan elfâz meseleleri çerçevesinde Sadrüşşerîa'nın lafızların kesinliği ile ilgili yaklaşımını tespit etmek üzere *et-Tavdîh* adlı eserinin yanı sıra *Şerhü'l-Vikâye* isimli fıkıh kitabı da incelenmiş, ilgili örnek ve meselelere çalışma içerisinde yer verilmiştir.

Dilin kesinliği probleminin temel hareket noktasını anlamak için iddianın sahibi Râzî'nin *el-Mahsûl* ve *el-Metâlibü'l-'âliye* adlı eseri ilk sırada olmak üzere kelâm ile ilgili diğer eserleri konu çerçevesinde taranmıştır. Onun kesinlik ve bilgi anlayışını anlayabilmek içinse özellikle *el-Mûlahhas* ve *Nihâyetü'l-'ukûl* adlı eserlerinden istifade edilmiştir. Bununla birlikte bu söylemin

nasıl açıklandığını görebilmek için, *el-Mahsûl*'ün Sirâceddîn Urmevî, İsfehânî ve Tâceddin Urmevî'ye ait şerhleri incelenmiştir. Ayrıca bu iddianın ilim dünyasında nasıl karşılandığı da dikkate alınarak, bu fikre en çok eleştiri yönelttiği tespit edilen ve çalışma içerisinde tek tek ele alınan âlimlerin eserlerine de yer verilmiştir. Bu kapsamda İbn Teymiyye'nin *Der'u te'ârûzi'l-akl ve'n-nakl* olmak üzere ilgili eserleri, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *es-Savâ'iku'l-mürsele 'alê'l-Cehmiyye ve'lmu'attıla'sı*, Karâfi'nin *Nefâisu'l-usûl fi şerhi'l-Mahsûl*'ü referans alınmıştır. Ayrıca dilin kesinliği meselesinin kelâmî ilke ve metodoloji ile ilişkili olması sebebiyle, Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden Kâdî Abdülcebbar'ın *el-Muğnî* ve *Şerhu'l-usûli'lhamse*, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin *el-Mu'temed* adlı eserlerinden de istifade edilmiştir.

Sadrüşşerîa'nın usûl düşüncesinde dilin kesinliği probleminde yaklaşımını analiz edebilmek için, *et-Tavzih*'in matbû şerhleri, özellikle de en çok bilinen ve referans kaynağı olan *et-Telvih* esas alınmıştır. Bunu yanısıra, Sadrüşşerîa'nın bu meseledeki duruş ve ilkelerinin genel Hanefî eğiliminde nasıl yansıdığını netleştirmek için Molla Hüsrev, Molla Fenârî, Hâdîmî, Güzelhisârî'nin fıkıh usûlü eserleri de incelenmiştir.

Ayrıca Sadrüşşerîa'nın kendisinden önceki âlimlerle olan irtibatını görmek adına Pezdevî'nin *Kenzü'l-vusûl* adlı eserine ve bu eser üzerine Abdülaziz Buhârî tarafından kaleme alınan meşhur şerhi *Keşfü'l-esrâr*'a başvurulmuştur. Bunun dışında dilin kesinliği tartışmasının Hanefî usûl düşüncesinde Semerkand ve Irak ekolü arasındaki farklılıkta bir rolü olup olmadığını belirleyebilmek için özellikle üçüncü bölümde Alâeddin es-Semerkandî'nin *Mizânü'l-usûl* adlı eserinden istifade edilmiştir.

Günümüzde dilin kesinliği tartışması ile ilgili, Sadrüşşerîa merkezinde ele alınmamakla birlikte, Râzî'nin bu iddiasını inceleyen geniş hacimli bir doktora tezi Kiyân Ahmed Hâzim Yahya tarafından *el-İhtimâlâtü'l-lügaviyye el-muhille bi'l-kat' ve te'ârûzuha indêl-usûliyyîn* adıyla 2013 yılında kitaplaştırılmıştır. Araştırmacının çalışması literatüre önemli bir katkı sağlamakla birlikte Râzî'nin görüşlerini ve meselenin arka planını analiz etmede yetersiz kalmaktadır. Eserde çoğunlukla eleştirilere yer verilmesi eserin, dilin kesinlik ifade etmediğinin yanlışlığını ortaya koyma amacıyla yazıldığı izlenimi vermektedir. Fakat özellikle dilin kesinliği konusunda Râzî'nin öne sürdüğü ihtimalleri genişçe ele alması yönüyle ciddî bir emek ürünüdür. Ancak bu çerçevede de meselenin bütünlüklü ve aydınlatıcı biçimde ele alındığını söylemek zordur. Bu çalışma haricinde *el-Hükmü's-şer'î beyne esâleti's-sebât ve's-salâhiyye* adlı çalışmasında Abdülcilil Züheyr Damre müstakil olarak

Râzî'nin görüşlerini ele almışsa da, şiddetli bir biçimde eleştirme dışında dilin kesinliği meselesinin mahiyeti hakkında bilgi vermemektedir.

Râzî'nin dilin kesinlik taşımadığı iddiası Türkiye'de yapılan bazı lisansüstü çalışmalara da konu olmuştur. Nesibe Büşra Tok tarafından Dr. Öğr. Üyesi M. Taha Boyalık danışmanlığında yürütülen ve 2018 yılında tamamlanan "Fahredden er-Râzî'de İlâhî Sözün Delâleti ve Te'vili" isimli yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Emek mahsulü bu çalışmada Râzî'nin sözün mahiyetine dair yaklaşımı ve te'vil anlayışı ele alınmaktadır. Bu kapsamda çalışmada Râzî'nin dilin kesinlik taşımadığı iddiasına yer verilse de, bu iddia kesinlik anlayışı çerçevesinde değil daha çok nefsi-lafzi kelâm ekseninde ele alınmış, Râzî'nin bu konudaki yaklaşımı Abdülkâhîr Cürcânî (ö. 471/1078-1079) ve Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) sözün mahiyetine dair yaklaşımları dikkate alınarak konu edinilmiştir. Râzî'nin iddiasını ele alan başka bir lisansüstü çalışması Prof. Dr. Ahmet Özel danışmanlığında İmam Rabbani Çelik tarafından 2014 yılında tamamlanan "Fahredden er-Râzî'nin Usûl Düşüncesinde Umum Lafızların Mahiyeti (*el-Mahsûl* Örneği)" başlıklı yüksek lisans tezidir. Titiz bir çalışma ürünü olan bu çalışmada yazar, Râzî'nin umum lafızlarla ilgili fikirlerini detaylarıyla ele alarak konunun dayanağını oluşturması açısından Râzî'nin dilin delâleti anlayışına ve bu kapsamda dilin kesinlik taşımadığı iddiasına da değinmektedir. Ancak çalışmada Râzî'nin dilin kesinliği konusundaki görüşü onun kesinlik anlayışı bağlamında tartışılmamış, dil nazariyesi bağlamında ele alınmıştır.

Yakın zamanda dilin kesinliği problemini Râzî'nin iddiası çerçevesinde müstakil bir konu olarak doktora tez çalışmasında detaylı bir biçimde inceleyen Mehdi Cengiz'in çalışması dikkatleri çekmektedir. Çalışmasını "Dilde Kesinlik Sorunu" adıyla yayınlayıp akademik literatüre kazandıran Cengiz'in çalışması Râzî'nin dilin kesinlik taşımadığı iddiasını dil ekseninde inceleyen önemli bir çalışmadır.

Aron Zysow 1984 yılında doktora tez çalışması olarak tamamladığı ve kitaplaştırdığı *The Economy of Certainty: An Introduction of the Typology of Islamic Legal Theory* isimli çalışmasının ikinci bölümünde yorum ana başlığı altında lafızların kesinliği problemi ile ilgilenmektedir. Bu kapsamda daha çok fıkıh usûlündeki tevakkuf anlayışına değinilen çalışmada, dilin delâletinde benimsenen tevakkuf anlayışı, Zahirî dil teorisi, Semerkand-Hanefî fıkıh ekolünün konu ile ilgili yaklaşımları ele alınmaktadır. Bu çerçevede zaman zaman Sadrüşşerîa'nın fıkıh usûlü eserine atıf yapılırsa da konu Râzî'nin dilin kesinlik taşımadığı iddiasından daha farklı bir çerçevede ele alınmaktadır.

Ayrıca konu çoğunlukla Sadrüşşerîa öncesi dönemi kapsamaktadır. Bu çalışmanın çerçevesi ile farklı olduğu için bu esere referansta bulunulmamıştır.

Bahsi geçen çalışmalar dışında Râzî'nin düşünce dünyasını ve ilkelerini anlama, kelâmî metodolojinin seyrini sürme adına, özellikle Ömer Türker, Tuncay Başoğlu ve Eşref Altaş'ın ve konu ile ilgili kaynakçada yer alan diğer araştırmacıların makalelerinden ikincil kaynak kapsamında istifade edilmiştir.

Dilin kesinliği meselesini Sadrüşşerîa merkezinde ele alan herhangi bir çalışma bulunmadığı gibi Hanefî usûl düşüncesinde önemli ve etkin bir âlim olan Sadrüşşerîa'yı konu edinen çok fazla eser de bulunmamaktadır. Daha önce bazı yüksek lisans ve doktora çalışmalarında kelâmî ve felsefî yönü konu edinilmiş olan Sadrüşşerîa'nın usûl düşüncesi hakkında biri Sezayi Bekdemir diğeri de Mehmet Ümütlü'ye ait iki doktora çalışması mevcuttur. Bekdemir'in çalışması Prof. Dr. Hakkı Aydın danışmanlığında "Sadrüşşerîa es-Sânî'nin Hukukçuluğu" başlığıyla 2016 yılında tamamlanıp 2017 yılında kitaplaştırılarak literatüre kazandırılmıştır. Bu eserde, Sadrüşşerîa'nın ilmî kişiliği ve usûl anlayışı genel hatlarıyla ele alınmaktadır. Sadrüşşerîa'nın yaşadığı dönem, eserleri, kaynakları, hoca ve talebeleri hakkında da önemli bilgiler veren çalışmada, bir bütün olarak fıkıh usûlü anlayışı incelenmekle birlikte, dilin kesinliği ile ilgili müstakil bir mesele konu edilmediği için, bu esere çok fazla atıf yapılmamıştır. Mehmet Ümütlü'nin Doç. Dr. Ali Kumaş danışmanlığında 2018 yılında tamamladığı "Sadrüşşerîa'nın Usûl Anlayışı ve Hanefî Usûl Gelenegindeki Yeri" isimli doktora çalışmasında ise Sadrüşşerîa'nın fıkıh usûlü anlayışının yanısıra, onun kelâm, usûl ve mantık ilişkisine dair perspektifine ve özgün yönlerine değinilmektedir. Ayrıca kendisinden önce Sadrüşşerîa ile ilgili yapılan çalışmaları değerlendirdiği bir bölüme yer vermiştir. Sadrüşşerîa'nın fıkıh usûlü düşüncesinde lafız bahislerine de değinilen çalışma derli toplu ve kuşatıcı bilgiler ihtiva etmekle beraber, Sadrüşşerîa'nın belli bir konudaki yaklaşımını bütün yönleriyle derinlemesine inceleme amacı gütmemektedir.

Sadrüşşerîa'yı konu edinen başka bir çalışma Necattin Hanay ve Mehterhan Furkani tarafından kaleme alınan ve 2016'da yayınlanan "Sadrüşşerîa'da Te'vilin Kodları: Yûsuf Kıssası Örneği" isimli makaledir. Bu makale esasen fıkıh usûlünün kapsamının oldukça dışındadır. Yazma halinde bulunan *Te'vil-i Kıssa-i Yûsuf* başlıklı eseri çerçevesinde Sadrüşşerîa'nın Yûsuf kıssasını tasavvûfî ve edebî olarak nasıl te'vil ettiği ele alınmaktadır. Bununla birlikte Sadrüşşerîa'nın tefsir-te'vil ayırımına değinmesi yönüyle önem arz etse de bu çalışmanın kapsamının dışında yer alan bir çalışmadır.

Dilin kesinliği tartışması modern dil felsefesinin de ilgi alanına girdiği için okuyucu, bu çalışmada problemin dil felsefesi ile de mukayese edilmesini veya harmanlanmasını bekleyebilir. Problemin temellerinin ve argümanlarının analizi aşamasında zaman zaman bu literatüre ait eserler incelenmiştir ve araştırmanın fikrî bir altyapısının oluşturulmasında faydalı olmuştur.

Dil probleminin, İslâm usûl düşüncesinde özgün bir biçimde ele alınması günümüz hermenötik tartışmalarından bağımsız bir dil tartışması örneğini teşkil etmektedir. Çalışmada bu özgünlüğü usûl literatürü ve kavramları içerisinde ortaya koymak daha uygun görülmüştür. Bu nedenle çok nitelikli ve derinlikli bir literatüre sahip olan modern dil tartışmaları, tezle ilgili okumalarda incelenmekle beraber çalışmanın içerisinde bilinçli bir şekilde zikredilmemiştir. Burada tezle ilgili birikimin genişliği ve derinliği yanında modern dil tartışmalarının da aynı şekilde oldukça hacimli ve detaylı olmasının etkisi bulunmaktadır. Çünkü her iki literatürün layıkıyla ve titizlikle bir doktora çalışması içerisinde incelenmesi takati aşmaktadır. Bununla birlikte, modern dil tartışmalarına hiç değinilmemesinde, İslâm düşüncesindeki bu tartışmanın özgünlüğünün, teorik arka planının, etki ve kaynaklarının Sadrüşşerîa özeğinde net ve vurgulu bir biçimde ortaya konulma isteği esas etkindir. Elbette bir sonraki adımda bu konunun farklı düşünce geleneklerinde bizatihi dilin tartışıldığı fikirlerle mukayese edilmesi, düşünce tarihi ve felsefesi açısından önem arz eden sonuçlar verecektir.

İslâm Düşüncesinde Dilin Kesinliği Tartışması

İnsanla birlikte varlık bulan dil İslâm düşüncesinde varlık mertebelerinden biri olarak kabul edilmektedir.¹ Âyânda (dış dünyada), ezhânda (zihinlerde), lisânda (dilde) ve hatta (yazıda) şeklinde taksim edilen dört varlık mertebeleri birbiriyle bağlantılıdır. Bu mertebelerin temeli âyândaki varlığa dayanırken, diğer mertebeler birbiriyle irtibatlı biçimde dış dünyadaki hakikî varlığın yansımalarını oluştururlar. Buna göre varlığı kavrayan zihinde hakikatin sûrî varlığı temayüz eder. Dil ise kavramsal olarak zihinde yer alan varlığa ifade kazandıran lafzî varlık alanını temsil ederken,² hattî varlık düzeyinde ise lafzın

1 Saâdeddin Mesud b. Ömer b. Abdullah et-Teftazânî, Şerhu'l-Makâsîd, thk. Abdurrahman Umeyre, (Beyrut: Alemül'l-kütüb, 1998), I, 342.

2 Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, Maksadü'l-esnâ fi şerhi me'âni esmâillâhi'l-hüsnâ, haz. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), s. 25.

yazıda görünür kılınması söz konusudur.³ Dış dünyada ve zihindeki varlık sabit ve değişmezdir. Ancak dil ve yazı düzlemindeki varlık vaz'î olduğu için şahıslara, zaman ve mekâna göre farklılaşma özelliğine sahiptir.⁴ Dilin ve yazının dıştaki ve zihindeki varlıkları ifade etmeyi, bu düzleme dair bilgileri aktarmayı sağlayan niteliği, varlık-düşünce-dil ilişkisinde dilin konumunu ve işlevini belirlemeyi güçleştirmektedir. Çünkü dilin sürekli değişim imkânını barındıran yapısı, dildeki varlık düzeyinin sabitelerini belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte dil olmaksızın varlık ve düşünce hakkında konuşmak, bu ekseninde toplumsal bir varlık alanı inşa etmek mümkün değildir. Bu anlamda dil varlığın ve düşüncenin yaşamla mezcedilmesini temin eden bir vasıtaadır. Dolayısıyla insan bu toplumsal varlığa uyum sağlayabilmek için dilin egemenliğini kabul etmek zorundadır. Çünkü dil uzlaşım sal özelliklere sahip olsa da toplumsal varlık içerisinde yerini aldıktan sonra iletişimi yöneten konumuna yükselmektedir. Bununla birlikte dilin esnek ve değişime açık olması topluma dile kendi özelliklerini yansıtabilme ve dil içerisinde söz sahibi olabilme imkânı sunmaktadır.⁵ Yani dil, hem dönüştüren hem de dönüştürülen bir sistemdir. Nitekim İslâm toplumunun inşası da dilin dönüştürücü özelliği vasıtasıyla insanlığa bildirilen vahiyle gerçekleşmiştir.⁶

İslâmî ilimler genel itibariyle Allah'ın muradının anlaşılması ve bu doğrultuda Allah'ın koyduğu hükümlerin ortaya çıkarılmasını amaçlamaktadır. Bu sebeple vahiy kelâm, fıkıh, hadis, tefsir vb. ilimlerin temelini oluşturmaktadır. Bu ilimlerin İslâmî ilimler kapsamında değerlendirilmesi de vahyin anlaşılması ile mümkündür. Vahyin bildiriminde temel araç ise dildir. Dolayısıyla dilin kesinliği problemi ilmî bir mesele olarak, İslâmî ilimlerin teşekkülünden sonra ortaya çıksa da, İslâmî ilimler Allah'ın muradını ve hükmünü anlama esasına dayandığı için dille ilgili meseleler vahyin başlangıcından beri Müslümanların gündemindedir.

Lafızların kesinliği tartışması, dil aracılığıyla insanlara bildirilen vahiy ve vahyin bilgi kaynağı oluşu ile yakından irtibatlıdır. Cebrâil vasıtasıyla inzal edilen Allah kelâmını insanlığa tebliğ eden ve açıklayan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yaşadığı dönemde, vahiy, toplum içerisinde hem öğrenilip hem yaşanan

3 Teftazânî, Şerhu'l-Makâsîd, I, 343.

4 Teftazânî, Şerhu'l-Makâsîd, I, 343; el-Gazzâlî, Maksadü'l-esnâ, s. 26.

5 Tahsin Görgün, "Klasik Anlama Yöntemlerinin (Fıkıh ve Tefsir Usûlü) İmkân ve Sınırlar", Güncel Meseleler Birinci İhtisas Toplantısı, ed. Mehmet Bulut, (Ankara: DİB Yay., 2004), s. 314.

6 Tahsin Görgün, "Varlık ve Bilgi Cihetinden Kur'an", Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar, ed. Bilal Gökür v. dğr., (Ankara: Özkan Matbaacılık, 2010), s. 14.

bir olgudur. Ancak özellikle Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle İslâm tarihinde baş gösteren fitne olayları sonrasında Müslümanlar arasında farklı gruplaşmalar meydana gelmiş ve birtakım bid'at fırkalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu vaziyet neticesinde birtakım uydurma yalan rivayetler çoğalmış, haberlerin bilgi değerini tespit etmek zorlaşmıştır.⁷ Bununla birlikte birbirine muhalif grupların her biri, sahip oldukları görüşleri temellendirmek ve savunmak için kimi zaman sübûtu kesin olan nassları uzak te'villerle kendi inançları doğrultusunda yorumlamışlar, kimi zaman da sıhhat değeri düşük olan rivayetlerle söylemlerini delillendirme yoluna gitmişlerdir. Bunun üzerine İslâm'ın yanlış söylemlerden ve fikirlerden uzak tutulması, İslâmî ilimlerde doğru inanç ve bilginin tesis edilmesi amacıyla, dilin kurallarının ve haberlerin sıhhat değerinin tespit edilmesi İslâm âlimlerinin öncelikli gündemini oluşturmuştur. Buna bağlı olarak Arap dilinin kurallarının tespit ve zapt edilmesine yönelik sarf ve nahiv ilimleri teşekkül etmiştir.⁸

Fetih hareketleri ile birlikte kısa sürede İslâm'ın Arap Yarımadası dışında farklı kültür ve coğrafyalara taşınması, vahyin yaşandığı Asr-ı Saâdet döneminden, vahyin anlama konusu olduğu bir sürece geçilmesi ile eşzamanlı olarak gerçekleşmiştir. Râşid halifeler döneminde fetih hareketleri ile sosyal hareketlilik ve genişleme söz konusu ise de vahiy toplumunun homojen yapısı korunmuştur. Emevîler dönemi ile birlikte fethedilen bölgelerdeki kültürlerle etkileşim başlamış, Aristo mantığı, Yunan metafiziği gibi düşünce yapılarını içeren kültürün temsilcileri ile Müslüman düşünürler arasında sözlü biçimde ilmî tartışmalar yapılmıştır. Bu dönemde birtakım tercüme faaliyetlerine rastlansa da İslâm düşünce tarihinde yaşanan dönüşümün altyapısını sağlayan tercüme hareketleri, Arap olmayan unsurların siyasî hâkimiyeti ele geçirdiği Abbasîler döneminde Beytülhikme etrafında kurumsallaşmıştır.⁹ Tercüme faaliyetleri; bir taraftan farklı kültürlerle ait ilmî yapının kavranmasına zemin hazırlarken bir yandan da bu gelişme karşısında vahiy etrafında şekillenen İslâm

7 Abdülcélil Zühêyr Damre, *el-Hükümü's-şer'î beyne esâleti's-sebât ve's-salâhiyye*, (Amman: Darü'n-nefâis, 2006), s. 362-364.

8 Ayrıca daha sonraları mantık ilminin de etkisiyle fıkıh usûlü ve dil eserleri içerisinde incelenen lafız-anlam ilişkisini dilin özgün yapısı içerisinde sistematik bir biçimde müstakil olarak ele alan vaz' ilmi teşekkül etmiştir. Şükran Fazlıoğlu, "Vaz'", TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA), XLII, s. 577; Abdullah Yıldırım, "Vaz' ilmi", İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri, ed. İsmail Güler, (İstanbul: İSAM Yay., 2015), s. 425-426. Vaz' ilminin temelleri, tarihi ve meseleleri hakkında bilgi için bk. İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri, 425-545.

9 Mehmet Ulukütük, "İslâm Düşüncesinde Tercüme Hareketleri: Hermeneutik ve Bibliyografik Bir Katkı", İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1/2 (2010), s. 257-259.